

KLAUDIA KOCZUR-LEJK

Uniwersytet Szczeciński, Polska

klkoczur@wp.pl

Zmysły a grzech w czeskiej moralistyce XVI i XVII wieku

Czeską prozę z przełomu wieków XVI i XVII charakteryzuje duża liczba dzieł moralistycznych, które mają czytelników pouczyć, ostrzec i dać im wskazówki do życia w cnocie. Niektóre teksty zawierają nauki ogólne, skierowane do wszystkich, inne odnoszą się do konkretnego stanu — panien, wdów czy małżonków. Wiele miejsca moralisci poświęcają ludzkim zmysłom jako źródłu grzechów, szczególnie w kontekście dekalogu — przykazanie szóste i dziewiąte.

Od zarania średniowiecza powściągliwość i wstrzemięźliwość zaliczane były do podstawowych cnót, rozpusta zaś i cudzołóstwo do najpoważniejszych grzechów głównych. Grzech pierworodny, źródło ludzkiego nieszczęścia, w Księdze Rodzaju, mający postać pychy i wyzwania rzuconego Bogu, teolodzy i filozofowie uznali za grzech płciowości, dokonany przez żądze. Dopuszczalne zachowania seksualne zostały zhierarchizowane. Na szczycie było dziewictwo, w aspekcie praktycznym nazywane czystością, kolejne miejsce zajmowała czystość we wdowieństwie i wreszcie na końcu czystość w małżeństwie. Chrześcijańskie małżeństwo miało być formą uporania się z pożądliwością¹. W myśl słów św. Pawła: „Lepiej jest bowiem żyć w małżeństwie, niż płonąć” (1 Kor 7, 9)². Samo jednak współzycie seksualne było brane pod uwagę i tolerowane tylko pod warunkiem, że jego celem stanowiła prokreacja. Dla Ojców Kościoła cudzołożnikiem był również zbyt namiętny mąż. Jak twierdził św. Hieronim: „Ktokolwiek nadmiernie miłuje swoją żonę, pogrąża się w cudzołóstwie”. Z kolei św. Augustyn uważał, że

¹ Por. J. Le Goff, N. Truong, *Historia ciała w średniowieczu*, przeł. I. Kania, Warszawa 2006, s. 33–43.

² Odwołania biblijne za: *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2003.

akt seksualny w rozpuście jest grzechem śmiertelnym, w małżeństwie zaś staje się grzechem pospolitym i może zostać odkupiony³.

W zgodzie z moralnością chrześcijańską czescy autorzy nakazywali zachowanie wstrzeźliwości seksualnej i żarliwie walczyli z cudzołóstwem. W całości poświęcone temu grzechowi jest dzieło Šimona Lomnickiego *Kupidova střela* (1590). Autor rozpatruje w nim przyczyny i następstwa cudzołóstwa, wyróżniając jego trzy rodzaje: „niewłaściwe”, „właściwe” i „najwłaściwsze”. Pierwsze odnosi się do małżonków, którzy ulegają nadmiernej rozkoszy i złej żądzy cielesnej, drugie dotyczy osoby pozostającej w związku małżeńskim, która grzeszy z osobą stanu wolnego, i trzecie, gdy żonaty mężczyzna cudzołoży z kobietą zamężną. Istotną rolę w popełnianiu grzechu cudzołóstwa Lomnický przypisuje zmysłowi wzroku i dlatego oczom poświęcił jeden z rozdziałów: *O očích, které častokráte k smilstvu velikou příčinu dávají, pročť jich lidé velmi pilně ostríhati a šetřiti, ano se jich i obávati mají*⁴.

Według moralisty oczy prowadzą do uszkodzenia duszy. Autor nawiązuje do grzechu pierworodnego, twierdząc, że Ewa nigdy nie dotknęłaby drzewa, gdyby najpierw nie spojrzała na nie. Posługuje się porównaniami do strzelby i kuszy, które z daleka mogą wyrządzić szkodę człowiekowi.

Jak twierdzi Lomnický: „člověk, co očima vidí, srdcem žádá”⁵. Dlatego też natura odpowiednio wyposażyla ludzi, by ustrzec ich od grzechu cielesnego prowokowanego przez wzrok. Zadbala o to, że oczy są głęboko osadzone w głowie, mają do dyspozycji powieki i rzęsy, a także ręce służące do pomocy, gdy trzeba wzrok zasłaniać przed szkodliwymi rzeczami.

Przed wszystkim jednak Lomnický, opierając się na Piśmie św. (Mt 5, 27), radzi wystrzegać się pożądanego spoglądania na kobiety: „Každý, kdo by pohleděl na ženu ku požádání jí, již jest smilnil s ní v srdci svém. Ano, oči jsou, skrze něž se jako každého dne ve všelijaké nešlechtnosti vydáváme a v hříchy těžké upadáme”⁶.

Kobieta traktowana jest jako zagrożenie dla oczu męskich, ale moralista nie pisze nic o sytuacji odwrotnej. Nawiązuje tym samym do św. Augustyna, który uznawał Ewę za wcielenie zmysłowości, Adam miał być wcieleniem duchowej części kondycji ludzkiej. Szatan odniósł triumf, ponieważ udało mu się zawładnąć duchem, osłabiając go przez ciało⁷. Lomnický przestrzega przed diabłem, metaforycznie określając oczy bramami do zamku naszego ciała. Ten, kto sforsuje bramy, zapanuje nad całym zamkiem: „[...] oči jsou jako nějaké dvě

³ Por. G. Duby, *Rycerz, kobieta i książdz. Małżeństwo w feudalnej Francji*, przeł. H. Geremek, Warszawa 1986, s. 30.

⁴ Š. Lomnický, *Kupidova střela aneb knížka užitečná, v níž se všeliká chlipnost a zlá būjnost těla zapovídá a potupuje: a při tom škoda, ohava i pokuta hanebného smilstva, cizoložstva, kteréž se ach nastoje těchto let velmi velice rozmohlo a rozvodnilo, se okazuje*, Praha 1921, s. 247.

⁵ *Ibidem*, s. 250.

⁶ *Ibidem*, s. 248.

⁷ Por. G. Duby, *op. cit.*

brány v hradu těla našeho, nad nimiž jestliže ďábel vládne, zprosta on bude pánem i těla toho. Nebo který kde pán brány opanuje, také se potom snadně všeho hradu zmocňuje [...]”⁸.

W podsumowaniu swoich rozważań na temat oczu Lomnický zwraca się bezpośrednio do czytelnika, odpierając niejako ewentualne zarzuty, usprawiedliwia swe wywody i podkreśla, że nie chodzi o patrzeć na piękne kobiety, ale ich pragnienie, pożądanie: „Na tomto se však žádný neuráže a nezastavěj, aby na krásné ženy, aneb na pěkné panny byl hřích pohleděti a samým pohleděním aby měl člověk tak mnoho zhřešiti a očí svých pro tu samou příčinu tak pilně šetřiti. Nikoli, neb se nezapovídá na ženy pohleděni, ale jich neřádne požádání”⁹.

W utworach podejmujących kwestie panieństwa moralisci czescy rozpatrują dwa różne modele tego stanu. Z jednej strony kategorię tzw. duchowego dziewictwa, czyli ascetyczny ideał moralny przewyższający małżeństwo z uwagi na to, że zachowuje czystość i w przeciwieństwie do małżeńskiego posłuszeństwa jest stanem wolnym, ponadto cieszy się szczególną przychylnością Boga, ponieważ stan ten wybrał sam Chrystus. Z drugiej strony panieństwo postrzegane jako przedsiónek, przygotowanie do małżeństwa. Oba modele w czeskich tekstach przenikały się wzajemnie lub przynajmniej się nie wykluczały. Najczęściej jednak zauważalna jest ich koegzystencja¹⁰.

Na temat wdów pisano zarówno przy okazji rozważań nad instytucją małżeństwa, jak i w wypowiedziach o stanie panieńskim, ponieważ wdowa mogła zdecydować się na powtórne małżeństwo bądź też wybrać ascetyczny model życia.

Adam Klemens Plzeňský w dziele *Rozkoš a zvule panenská* (1613), posiłkując się cytatami ze św. Ambrożego i innych Ojców Kościoła, postrzega stan panieński jako bezpośrednią drogę do Boga, najlepszy z możliwych wyborów, ale także jako skarb, który należy chronić i zachować do ślubu. Aby uniknąć grzechów i pozostać w czystości, pomocne są następujące rzeczy: „[...] střidmost, práce, chatrnost oděvu, zdržování jako na uzdě smyslů všech, řidkost řeči z poctivosti, vyhejbání se nepřiležitosti osob, místa a času”¹¹.

Panna musi toczyć walkę sama z sobą, tłumić naturalną skłonność do świata i radości cielesnych, poskramiać swoje zmysły, by nie prowokowały jej do złych zachowań. Autor spisał modlitwy, które panny mają wznosić do Boga, w jednej z nich pojawia się prośba o pomoc w ujarzmieniu zmysłów:

⁸ Š. Lomnický, *op. cit.*, s. 250–251.

⁹ *Ibidem*, s. 251.

¹⁰ Por. L. Storchová, *Gender a „přirozený řád” v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku*, [w:] *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, red. J. Ratajová, L. Storchová, Praha 2008, s. 517–529.

¹¹ *Rozkoš a zvule panenská, k zvláštnímu rozjímání, naučení a potěšení všem poctivým pannám i jiným pobožným obojího pohlaví lidem složená a vydaná od kněze Adama Klementa Plzeňského, správce církve Boží u svatého Václava nad Zderazem v Novém Městě pražském*, [w:] *Nádoby mdlé...*, s. 188.

Oči mé od všech neslušných věcí spatřování odvrát a k vidění slušných a poctivých jasné způsob. Uši k slyšení věci oplzlých, nemravných a stydkých hluché učíň, k slyšení pak dobrých a spasitedlných pozorné. Usta má zlořečení a proklínání zbav, k chvalám a službám tvým nastroj a otevři. Jazyka lstivého, zlého, ošemetného, lživého a utrhavého zprošť, upřímý, dobrý a pravdomluvný darůj. Ruce lenivé a cizích věci žádostivé odejmi, silné a pracné v vykonávání dobrých skutků dej. Nohy rychlé a bystré k tancům i jiným marnostem, zlostem a nešlechtnostem zkrout, odetni a v cestách přikázání tvých mocně je zdržůj¹².

Współhistnienie obu modeli panieństwa (panieństwo jako dziewictwo duchowe oraz panieństwo jako stan poprzedzający małżeństwo) wystąpiło również w dziele Bartłomieja Paprockiego *Panna* (1602). Pisarz na podstawie licznych cytatów z pism św. Ambrożego, św. Hieronima, św. Augustyna i innych przedstawia panieństwo jako bezpośrednią drogę do Boga i najlepszy wybór życiowy. Wymienia sześć rzeczy, dzięki którym można zachować nieporuszoną czystość: „zanepřázdňení, nenadherný oděv, zdržení mysli marné, krátké mluvení s uctivosti, varování příležitosti, osoby, místa a času”¹³. Paprocki zwraca też uwagę, żeby dbać o czystość myśli i „czyste wstydlive oko”, które utożsamia ze strażnikiem wrót do serca:

Oko stydlivé jest vrátným srdce, sedí u vrat a nedopouští přijeti k srdcu, cožby k škodě bylo, nic nezjevuje, jednom to což náleží a cožkoli porozumívá býti neslušného, odhání a odstrkuje. Nestydaté pak oči, hledající cožby se jim zalíbili mohlo, na všechny se strany obracují a cožkoli chceš dopouštějí a jestliže nechceš, ke všemu zlému popuzují¹⁴.

Paprocki zdaje sobie jednak sprawę z tego, że nie każdy jest w stanie zachować bezwzględna czystość myśli i ciała. Wszystkim, którzy nie mogą tym zasadom sprostać, radzi wstąpić w związek małżeński.

Stan małżeński czescy autorzy interpretują w nawiązaniu do luterńskiego i protestanckiego konceptu jako obowiązkową instytucję chrześcijańską, ustanowioną przez Boga, żeby neutralizować ludzką seksualność. Argumentacja w czeskojęzycznych utworach z tego okresu często dosłownie powtarza standardowy model interpretacyjny, który występował w podobnych dziełach niemieckiej proweniencji. Autorzy wykorzystują cytaty z ascetycznych patrystycznych dzieł, ale komponują je tak, aby odpowiadały przeciwasceptycznie ukierunkowanej argumentacji o prymacie małżeństwa i ją wspierały. Spotkać można przykłady ascetycznego panieństwa, które są włączone do wykładów o czystości przedmałżeńskiej. Panieńska czystość rozpatrywana jest wówczas jako stan przed zawarciem małżeństwa. W ramach tego stanu musi dojrzewający chrześcijanin zwyciężyć własne ciało i zachować je nietknięte do ślubu. Wielki wpływ na takie postrzeganie miały, oprócz pism protestanckich, także dzieła Juana Luisa Vivesa i Erazma z Rotterdamu, którzy małżeństwo stawiają na równi z dziewictwem¹⁵.

¹² *Ibidem*, s. 218.

¹³ B. Paprocký, *Panna*, Praha 1602, k. B2.

¹⁴ *Ibidem*, k. B v.–B2.

¹⁵ Por. L. Storchová, *op. cit.*, s. 517.

Jan Thadaeus Meziříčský w dziele *Vysvětlení o stavu manželském* (1605) przedstawia bój przeciw cudzołóstwu jako walkę z ogniem. W rozdziale *Co mají lidé mladí obojího pohlaví činiti a zachovati, aby šťastně v stav manželský mohli vstoupiti?*¹⁶ „ogniem złego pragnienia” moralista nazywa lubieżność. Jeśli ktoś czuje, że go pali ogień, musi szybko uciec od niego i biec po wodę. Pierwszym źródłem wody, która gasi ten ogień, jest Pismo Święte. Drugie źródło wody to umartwianie ciała przez post i wstrzemięźliwość — odmawianie pokarmu i napojów oraz unikanie zabaw. Trzecie źródło wody stanowi małżeństwo, będące najlepszą i najpewniejszą ochroną przed lubieżnością.

Jak zwróciła uwagę Jana Ratajová, połączenie lubieżności z wodą jest interesujące dlatego, że suchość i ciepło łączy się bezpośrednio z mężczyzną. Naturalne jest też dla niego „palenie” i żądza. Kobieta według Arystotelesa to istota wilgotna i zimna¹⁷.

Innym lekarstwem i środkiem na ogień, poza wodą, jest „ujímání dříví”, czyli zabieranie, zmniejszanie ilości drewna (tj. „paliwa” rozbudzającego żądze). Każdy ma ograniczać sobie pokarmy i napoje, szczególnie te, które podwyższają temperaturę, rozpalają ciało.

Aby zachować czystość do małżeństwa, potrzebna jest modlitwa, post, lektura pism nabożnych i praca. Ważne jest także pilnowanie własnych zmysłów. Autor posługuje się cytatami z Pisma św. (Hi 31, 1; Mt 5, 29). Radzi, by od ognia oddalić „naczynie ciała swego”, przede wszystkim unikać kontaktu z drugą płcią — zwłaszcza młodzi mężczyźni powinni unikać kobiet:

A tak očima předně má člověk vládnouti, jimi sobě aneb někdy i jiným neškoditi a k podpalu zlé žádosti nesloužiti, nýbrž pro vyvarování se toho zlého potřebně bytu a společnosti všelijaké s pohlavím druhým má se vyhýbati nebo s ženou bydleti, a ženy se nedotýkati více jest, dí Bernart, nežli mrtvé křísiti. Těž máť vzdalovati i usta a uši od rozmlouvání s pohlavím druhým a slyšení řečí lahodných, oulisných neb nečistých, stydkých, též rozprávek špinavých, nestoudných, písní světských frejovných a věcí tům podobných, k chlipnosti ponoukajících a zlou žádost vzbuzujících, zvláště v lidech mladých, nebo jakož zlá romlouvání porušují dobré mravy¹⁸.

Również należy poskromić zmysł dotyku:

Tolikéž i ruce člověk má vzdalovati od všelijakého nenáležitého dotýkání se pohlaví druhého. Nebo když se to děje někdy i dosti v poctivých a slušných příčinách, a to uctivě a stydlivě, zvláště od mladých a sobě známých lidí, řídko šíp Venušin milosti tělesné v někom z nich aneb i v obou tím toužejí mimo zrak, sluch a řeč, čímž blížeji sebe jsou, neuvážně¹⁹.

¹⁶ *Vysvětlení o stavu manželském artykulů některých, jako o plodu, příčinách, pozhnání a kříži stavu manželského, též o povinnostech lidí v něj vstupujících i v něm bydlejících, s předložením užitku pobožného a škod bezbožného v něm se chování, všem upřímným manželům i jiným k užitečnému čítání vydané od Jana Thadeusa Meziříčského, služebníka církve Boží v městě Hradišti nad Jizerou*. [w:] *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, red. J. Ratajová, L. Storchová, Praha 2009, s. 391.

¹⁷ Por. J. Ratajová, *Manželství v české literatuře raného novověku*, [w:] *Žena není...*, s. 767.

¹⁸ *Vysvětlení o stavu...*, s. 403.

¹⁹ *Ibidem*, s. 405.

Na temat czystości w małżeństwie wypowiedział się Havel Žalanský Phaëton w dziele *Knižka o ctnosti anjelské* (1606). Według autora panieństwo nie przewyższa pozostałych stanów, ale przechodzi w inne. Wszystkie są równie chwalone przez Kościół: „[...] proměna se tu děje, čistota panenská proměňuje se v manželskou, manželská v vdovskou. [...] Svatá církev i panictví slávou náležitou ctí, i vdovství chválí, i manželství počestnost činí, samé smilstvo, cizoložstvo a nestydatost tupí”²⁰.

U Žalanskiego czystość jest najważniejszą z cnót, gdyż jako jedyna zmniejsza grzech pierworodny i przybliża do Boga. W małżeństwie należy zachować czystość przyniesioną ze stanu panieńskiego.

Niebezpieczne sytuacje towarzyskie i kontakty otwierają drogę do cudzołóstwa, które można eliminować, jeśli przed zawarciem małżeństwa kandydaci nauczą się „władać naczyniem swego ciała”, czyli będą wystrzegać się konkretnych okazji umożliwiających kontakty seksualne czy też prowokujących chuć. Poza tym zapanują nad własnymi zmysłami i będą je kontrolować i poskramiać (oczy, uszy, język): „Mladí, kteří se v čistotě ostřihati chtějí, smysly své, oči, uši i usta a nohy zkrocovati a na uzzdě zdržovati, místa, času, příčin k nestydatosti sloužících se vzdalovati mají, nebo kdo se zlých příčin k hřešení sloužících varuje, samého hříchu se varuje”²¹.

Podobnie jak u Meziříčského pojawia się tu rozległa metaforyka ognia. Seksualne pragnienie autor określa jako: „oheň chlipnosti”, „oheň žádosti”. Moralista pisze, że należy wystrzegać się wina, nie „přilévati oleje k ohni”, ponieważ rozpała się w ten sposób żądę, pijaństwo jest główną bronią diabła, jako że pozbawia kobiety wstydu. Žalanský radzi również, aby zachować skromność jeśli chodzi o wygląd, gdyż ładne ubranie, biżuteria, makijaż wzmagają pożądanie, co wyjaśnia na przykładzie ognia: „Když se dříví přikládá, oheň se rozmáhá, když se ujímá, oheň se zmenšuje”²². Kobiety przyciągają i wabią wzrok mężczyzn, a spojrzenia wywołują u mężczyzn ogień pragnienia: „Mnozí, ač se žen cizích nedotýkají, však očima házejí, oheň žádosti neřádně v srdci kryjí”²³.

Poza tym mężczyźni są podatni nawet na głos żeński, który wzbudza w nich pragnienie: „Zlá žádost velmi se rozněcuje z slyšení špinavých slov a oplzlých písní a stud neb čest mládence hned škodu trpí, jestliže uši jeho hlas a lahodný zpěv z ust chlipné mladice přijímají. Ano i z oulislného pozdravení, ach, jakého jedu bláznivý mládeneček se nenapije?”²⁴.

²⁰ *Knižka o ctnosti anjelské, totiž o čistotě duše i těla, ctnosti ze všech nejkrásnější, ve všech třech stavích, panickém, manželském i vdovském, velmi potřebná, všem poctivým mládcům, pannám, manželům, manželkám, vdovcům a vdovám k spasitelnému vynaučení sepsaná a vydaná od Havla Phaëtona Žalanského, slova a svátosti Kristových na Horách Kutných u sv. Panny Barbory služebníka, [w:] Žena není..., s. 512.*

²¹ *Ibidem*, s. 505.

²² *Ibidem*, s. 501.

²³ *Ibidem*, s. 506.

²⁴ *Ibidem*, s. 507.

W koncepcji zmysłów jako przyczyny grzechu główną rolę odgrywa diabeł. Žalanský przestrzega, že satan podsuwa človiekovi i jeho zmyslom rzeczy, ktoré rozpalajú pragnienie:

Vzbuzuje se nečistota srdce i viděním. Mívá obyčej satan očím a smyslům našim ty věci namitati, kteréž by v srdci žádosti nezřícené rozněcovaly. Oči nás začasťe svozují, oči vidí, srdce žádá a oči netoliko chlipnosti, ale i pejchy, lakoty jsou vůdcové. [...] Vzbuzuje se žádost nezřícená i slyšením řeči nečistých, čtením kněh frejiřských²⁵.

Reasumując, w większości czeskich dzieł parenetycznych kluczowym pojęciem jest „czystość” właściwa nie tylko pannom, lecz także wdowom i osobom w stanie małżeńskim. Zagroženiem dla zachowania czystości są między innymi nieposkromione zmysły, nad którymi, jak dowodzą autorzy, należy panować i utrzymywać je w ryzach. Moralisci dają konkretne rady i zalecenia, jak bronić się przed pożądliwością, by uniknąć ciężkiego grzechu cudzołóstwa.

Senses and sin in the Czech moral writings of the 16th and 17th centuries

Summary

Czech prose at the turn of the 17th century is characterized by a large number of moralistic works to advise the readers, warn them and show them the clue to life in virtue. Some texts contain general instructions, the other refer to a particular state — maiden, widow or marriage. Moralists often write about human senses as a source of sin, especially in the context of Ten Commandments (Commandment 6 and 9). They recommend, inter alia, to avoid the situations and contacts that provoke passion, as well as control own senses, that is to rely on suppressing individual organs of senses, “restrain the eyes, ears, tongue.”

Keywords: moralizing, Czech literature, senses, sin

Smysly a hřích v české moralistice 16. a 17. století

Obsah

Českou prózu z přelomu 16. a 17. století charakterisuje množství moralistních spisů, které mají čtenáře poučit, varovat a ukázat jim návody k ctnostnému životu. Některé texty obsahují obecná poučení, jiné zase se vztahují ke konkrétnímu stavu — panenskému, vdovskému nebo manželskému. Mravokární autoři často piší o lidských smyslech jako zřídlu hříchů, zvlášť v kontextu Desatera (6. a 9. přikázání). Doporučují mimo jiné vyhýbání se situacím a kontaktům provokujícím chťi a také kontrolu vlastních smyslů, jež se spojuje s krocením jednotlivých smyslových orgánů — „krotiti oči, uši, jazyk”.

Klíčová slova: moralistika, česká literatura, smysly, hřích

²⁵ *Ibidem*, s. 522.